

Л 2005
6791_к

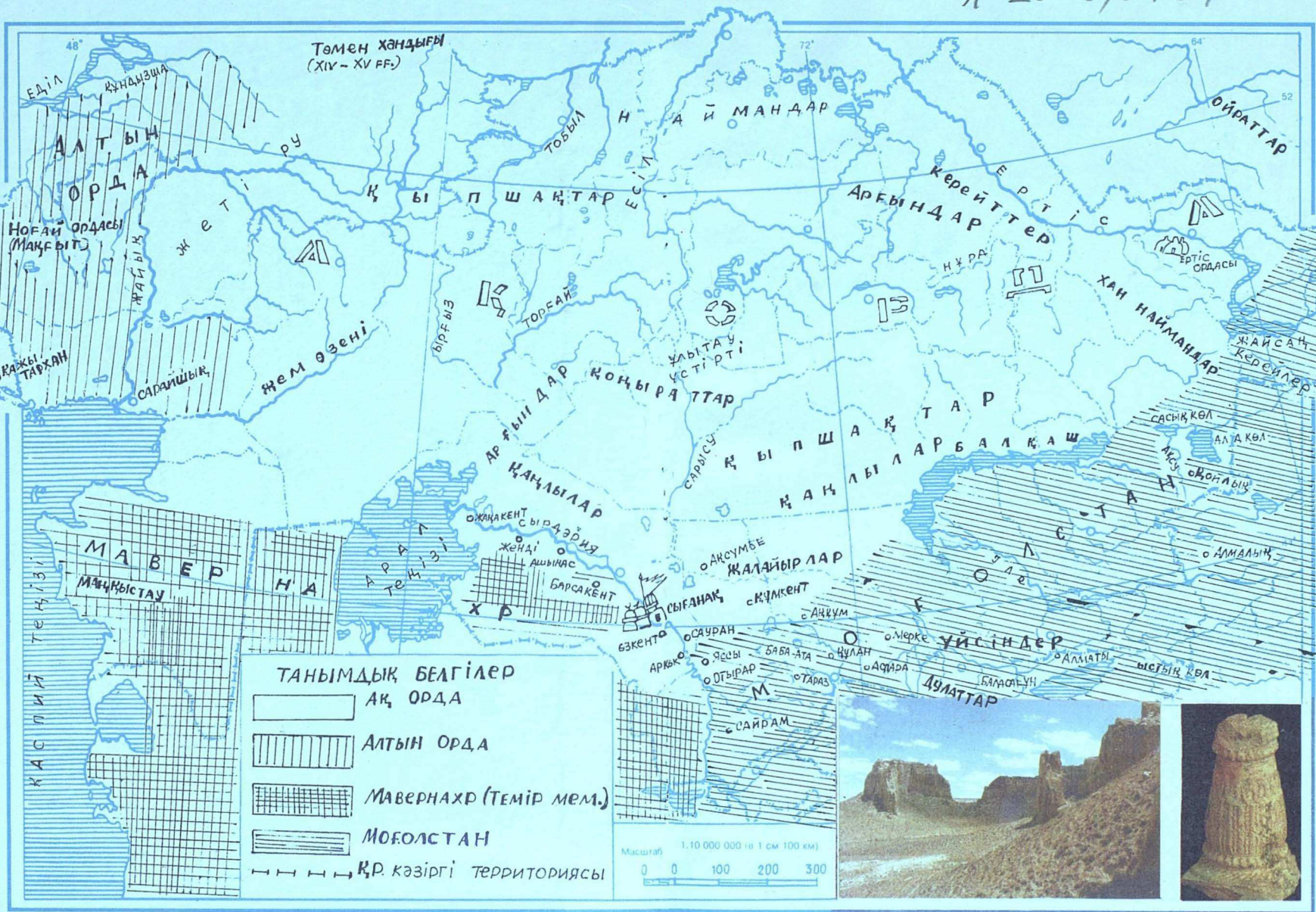
Зардыхан ҚИНАЯТҰЛЫ

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ ЖӘНЕ ЖОШЫ ХАН

АҚ ОРДА МЕМЛЕКЕТІ (XIII – XV ғғ.)

1 2005/6791

СЫҒАНАҚТАН ҚАЛҒАН ІЗДЕР

Зардыхан ҚИНАЯТҰЛЫ

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ ЖӘНЕ ЖОШЫ ХАН

“Елорда”
Астана – 2004

ББК 63.3 (2 Қаз)
3 26

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ СПОРТ
МИНИСТРЛІГІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

3 26 **Зардыхан Қинаятұлы.** Қазақ мемлекеті және Жошы хан.
(*Тарихи-сараптамалық зерттеу*). Астана: “Елорда”, 2004. – 344 б.

Ікір жазғандар: жазушы **Бексұлтан Нұржекеұлы**,
тарих ғылымының кандидаттары **К.А. Пищулина, Қ. Өскенбай**

ISBN 9965-06-375-3

З. Қинаятұлының көпшілікке ұсынып отырған “Қазақ мемлекеті және Жошы хан” атты осы еңбегі көп жыл бойы жүргізген зерттеулерінің нәтижесі болып табылады. Автор аталмыш еңбегінде қазақтың мемлекеттігі тарихын көзғаған. Ол Ақ Орданы қазақтың алғашқы мемлекеті, 1466 жылы құрылған Қазақ хандығының қара шаңырағы деген концептуальдық жаңа бағыт ұсынады. Еңбектің деректемелік маңызы зор, ойы орамды, тарихи санасы тартымды, тілі жеңіл, бір ойы бір ойымен қиысты болып келеді.

3 $\frac{0503020905-312}{00(05)-04}$

ББК 63.3 (2 Қаз)

ISBN 9965-06-375-3

© З. Қинаятұлы, 2004
© Елорда, 2004

Алғы сөз орнына: соны соқпақ

Тарихтың “алтын қоймасына” тура жетелеп апаратын тәте жол жоқ. Ол шым-шытырығы мен шырғалаңы, ақиқаты мен ағат басын тұстары мол аса күрделі жол. Егер кімде-кім тарих тануды оңай жол деп санап, оған төтесінен киіліксе, ол адасқан “тарихшы” болып шықпақ. Және тарих “көне ғылым” деген пікірмен келісуге болмайды. Біріншіден, тарихтың әлі де ашыла қоймаған сыры көп; екіншіден, тарих халықтың өлгенімен де, бүгінгі көзі тірілерімен де бірге жасасып, үнемі жасарып, жаңғырып отырады.

Талай қауым тайпа жер бетінен жойылып кетті. Олардың тарихы бүгіндері өздерімен бірге жер қойнауында жатыр. Көзірде жер асты деректерінің жүзден бірі де толық ашыла қойған жоқ. Уақыт өтіп, ел жаңғырған сайын тарихтың өткені бүгінгілер үшін келеді мәселеге айналады. Тарихтың жаңашылдығының бір сыры, міне, осында. Адамдар өткеннің бәрін де білгісі келеді. Бірақ адамдардың күткеніндей етіп шындықтың бетін ашып беру оңай шаруа емес. Өзіндік жазба тарихы болмаған халықтар бүгінгі күні тарихтан қағажу көріп отыр. Ондай халықтардың (әсіресе көшпенділер тарихын) не болделер жазды немесе ауыздан-ауызға жалғасқан шежірелер арқылы бүгінгі күнге жетті. Көшпенділердің тұрмыс-тіршілігімен етене таныс Б.Я.Владимирцов моңғолдардың есте сақтау қабілеттілігін “Дала сауаттылығы” деп атаған. “Моңғолдар дейді ол, – 2-3 дүркін естіп көңіліне ұнаған жыр, ертегілерді сол күйінде жадында сақтап қалады. Хат танымай тура құлақпен естігенін кітаптың өзіндей етіп сөзбе-сөз айтып беретін моңғолдарды талай мәрте кездестірдім”¹. Қазақтар жайлы дәл осы мағынада айтылған сөз Г.Н.Потанин және Г.Е.Грум-Гржимайлода да бар². Әрине, көшпенділер еске сақтау қабілеті арқылы көп дүние сақтап қалғаны белгілі. Шығыс танушы В.П.Юдин мұны “Даланың ауызша тарихнамасы” (степная устная историография) деп атады³. Бірақ көкірек шежіре, ауыз әдебиетінің басқадай бір қырын ескермеске

¹ Владимирцов Б. Я. Монгольский сборник рассказов из Pancatantra. Петроград, 1921, 37-б.

² Потанин Г. Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Санкт-Петербург, 1881, 68-69-б; Грум-Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Том третий, вып. второй. Ленинград, 1930, 467-468-б.

³ Юдин В. П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... / Утемиш хаджи. Чингиз-наме. Алма-Ата, 1992, 65-б.

болмайды. Неге десеніз, мұндай шежіре, жыр, дастандар үнемі әсерленіп оңделіп отыратындықтан, қайсыбірі аңыз-ертегіге айналып, тарихи деректемелік құндылығынан айрылып қалатын тұстары бар. Ондай дүңнелерден шындықты ажырату деген нағыз “ішмен құдық қазғандай” бейнеті мол шаруа. Оған әр кездердегі идеология және қайсыбір топтардың мұрат-мүддесі мен тапсырыстары араласар болса, тарихи құбылыстың оң келбетін мүлдем айналдырып жібереді. Мысалы, “социалистік дәуір” деп аталған кезеңде қаншама еңбек жабылып, қаншама шын батыр, ойшыл аты атаусыз қалса, ол қапастан құтылған мына жаңа заман талай шежірелерді өмірге әкеліп, талай тұлға қолдан жасалып жатыр. Енді бір 50-100 жыл өткесін осылардың отірігін шындықтан ажырату деген келер ұрпақ үшін оңайға түспесі анық.

Тарихтың жулын тұтасы қашанда дерек. Тарих өз қойнауында сақталған дерек, деректемелер арқылы айқындалмаса, ол аңыз-өңімеге айналып кетеді. Біз бүгіндері тарихтан жетімдік көріп отырғанымыздың негізгі себебі — тол тарихи деректемелердің аздығында. Біздің қазақтың тарихын өзіміз емес, бөгде жұрттың өкілдері жазды. Әрине, бөгдеден екен деп ұлы ғалымдардың еңбегін жоққа шығаруға болмайды. Оларға алғыстан өзге айтарымыз жоқ. Бірақ мына бір шындықты ашын айтынасқа шара жоқ. Оның жөні мынандай: кішігірім көпшілес халықтардың тарихын көбінесе олардың ұлы көршілерінің өкілдері жазды. Жазғанда көпшілігі оларға жаны ашығандықтан емес, олардың ішкі сырын, мүмкіндігін танып білу, өзіне қалай бағындыру жолын іздестірген барлаушылық мақсатында жазды. Осылайша шығыс көшпенділерінің тарихын қытайлар, батыс өңір тарихын гректер алғаш хатқа түсірді.

Батыс бұратаналарын (Дун хулар) танып білу мақсатымен әр кезеңдерде Қытай билеушілерінің әдейі аттандырған елші, барлаушыларының баяндау хаттарының әрқайсысы өз алдына бір-бір тарихи хаттама болып қалды. Қытайдың көне Гун Му жазбалары, “Үйінама”, “Вэйнама”, “Ханнама”-дағы батыс өңір тараулары, “Чин Бау” (Батыс шен-шекараны басқару ісі) қатарлы әйгілі жазылымдар жоғарыдағы “жолдамалардың” туындысы. Аталмыш туындылар арқылы Хун-ю, Сун-ю (Хундар), Мэнгули (Моңғолдар), Тукюэсцы (Түркілер), Циданы (Қара қытайлар), Усунь (Үйсіндер), Кангюй (Қаңшылар), Кайі (Қыпшақтар), Гаогюйлердің (Ұйғыр) ежелгі тарихы бізге жетті.

Ал батыс өңір көшпенділерінің (Сақтар, Бешенетер, Оғыз, Хазарлар) тарихын алғаш хатқа түсіру Геродот, Аристей Проконесский және Ксенофонт, Птолемей, Страбон қатарлы ежелгі Грек тарихшыларының нешпенесіне жазылыныты.

Біздің дәуірімізден бұрынғы VII ғасырлардан бері Хадарғаны ховч (Хангай жоталары), Қара айдаһар (Амур) дориясынан Каспий,

Темір қанақға (Дербент) дейінгі алып сахараны ежелгі түркілер мекен етіп келген еді. Хундардың түрік болімдері тарихын таңба жазуы арқылы қалдырса, Түрік қағанаты өз тарихын тасқа басып қалдырды. Бірақ түркілердің бастан кешірген ұлы дүрбелеңдерінің салдарынан аталған дүйім жұрттың өмірбаянында Орхон-Енисей жазуынан (ҮІ-ҮІІ ғ.), Махмуд Қашқари, Жүсіп Баласағұнға дейінгі (Х-ХІ ғ) аралықта тарихнамалық “үзіліс” немесе ақтаңдақ пайда болды.

Көзіргі Орталық Азия, Қазақ даласына ҮІІІ ғасырдан бастан Исләм дінінің келіп жетуіне байланысты жоғарыдағы “үзілістің” орнын енді Араб, Парсылар толықтыра бастады. Әрине, олар да тарихтың көрмесін өз пайдаларына орай жамыла білуді ұмытқан жоқ. Сойтіп, біздің ата-бабаларымыз—кошпендіТүріктердің ата-тегін Нүк, Иафеттен тарататын аңызды Арабтар таратты. Бұл аңыз өлі де тірі. Тек тірі емес-ау “ата-тегімді білемін” дейтін екі қазақтың бірінен ата тегіңіз кім? деп сұрасаңыз, “өзін Нұқтан таратып” ала жөнеледі. Түріктерді — арабтан, Сақтарды үнді—европалықтардан, ІХ-ХІІІ ғасырда моңғол үстүргінен оралған соңғы Түркі тайпаларын моңғолдардан таратудың барлығында да идеологиялық сарын бар. Коршілес Түркі-Моңғол халықтарының тарихын хатқа түсіріп қалдырған қытайлар, Сақтардың тарихын жазып қалдырған Грек тарихшыларының еңбегін де жоққа шығармайтынымыз сияқты. Әсіресе Моңғол империясы тұсындағы Орталық Азия халықтарының тарихи шежіресін жазып қалдырған Араб, Парсы тарихшыларының еңбегін ескермеу мүмкін емес. Әсіресе Моңғол империясы тұсындағы Орталық Азия халықтарының тарихи шежіресін жазып қалдыруда Ибн ал-Асир, Ибн Батута, Эль Омари, Джузджани, Рашид-ад-дин, Джувейни, Казвини, Муин-ад-дин Натанзи, Хайдар Рази, Гаффарни, Казвини қатарлы араб, парсы тарихи шежірешілері елеулі үлес қосты. Моңғол билігі тұсындағы Қыпшақ хандығы, Алтын Орда, Ақ Орда, (“Кок Орданың”) ара-қатынасы жайлы көптеген тарихи дерек жоғарыдағы авторлардың еңбектері арқылы бізге жетті.

Жошы мемлекеті (Қыпшақ хандығы) ыдырауы салдарынан бұл аумақтың геосаясат торіне Орыс мемлекетінің шыға бастауына байланысты ХҮІІІ ғасырдан бастан Орта Азия халықтары тарихына Ресей шығыс танушылары ерекше назар аударып зерттей бастады. Біздің тарихымыздың көптеген деректері Орыс шығыс танушыларының еңбегі арқылы бүгінгі күнге жеткенін атап өткен жөн. Бірақ қытайлар сияқты олар да мұндағы жұрттың тіл, салт-дәстүрін, тарихи генезисін жете білмегендіктен, тарихта көптеген шытырман сүрлеу қалдырды. Орыс тарихи әдебиетінде Моңғолдарды — “Татарлар”, Татарларды — “Ноғайлар”, Қазақтарды — “Қырғыздар” немесе “Кошпенді Өзбектер”, Қырғыздарды — “Буруттар” немесе “Тау тағылары” (Чернокаменные Киргизи) атандырды. Тінген

Жошы ұлысын – “Алтын Орда”, Ақ Орданы – “Көк Орда” атаңдырып тарихшыларды ізінен адастырып жіберген тұстары бар. Мұндай бұрмаланудың барысында саны аз кейбір халықтардың шежірелері тарихтың коленкесінде қалып қойды.

Осылай шырғалаңға ұшыраған тақырыптың бірі, менің ойымша, Қазақ мемлекетінің құрылу тарихы. Қандай да бір халықтың тарихы деген аса күрделі құбылыс. Халықтың тарихында үлкен, кішілік жоқ. Әрбір атаулы халықтың тарихына оның саяси-өлеуметтік және этно-мәдени өсіп-өну динамикасы арқылы жан-жақты (complexus) зерттеу арқылы бару қажет. Мұндай сан қырлы мәселеге бір эпизод арқылы қорытынды беру мүмкін емес. Амал нешік, Орыс тарихшылары бас болып Моғолстан тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидың “Тарих-и Рашиди” атты еңбегінде келтірген бір оқиға, оған автордың берген бір қорытындысына сүйеніп¹, Қазақ деген халық оның ат-атауы, мемлекеттігінің тарихы жасалды. “Соңғы ақиқат” деп табылған бұл қорытынды күні бүгінге дейін ешбір өзгеріссіз қалып отыр. М.Х.Абусейтова бас болып 2001 жылы Алматыда басылған “Қазақстан және Орталық Азияның тарихы” атты еңбекте “Қазақ атауы әуелі хандықтың (Қазақ хандығы Қ.З.) өзіне беріліп, сосын барып жұртына тарады”² дей келіп одан әрі қарай “Қазақ сөзі аталмыш халықтың кәзіргі кездегі орысша ресми атауы”³ деп түйген. Сонда қалай, ат-атауы жоқ жұрт бола ма? Жұрт болмаса, хандық құра ма? Дүйім жұрттың ат-атауы біреудің қойған ресми атауы болса, ол халықтың өз тол атауы қайда? Әрине, біз еңбегіміздің барысында бұл сауалдарға жауап беруге тырысып көрмекпіз. Қалай дегенмен бір ғана оқиғадан (actus) айтулы мемлекет, бір жолғы коштен халықтың ат-атауы туды деп тану тіптен қаранайым қисынға сыя қояр ма екен! Қандай да бір этно топтар бірлесіп ұлт, ел болып қалыптасу деген аса күрделі де ұзақ процесс. Этносты табиғаттың туындысы десек, ұлт, халық дегеніміз – ғасырларға жалғасқан қоғам өмірінің туындысы. Ғасырлар бойы бірлесіп өмір сүру барысында өзіндік атамекен жері, тіл мәдениеті, өмір-салты, мінез-құлқынан бастап басқадай өзгешеліктері ұйып қалыптасқан қауым атаулы ұлт немесе халық атына не бола алады. XIII-XV ғасырларда Жошы ұлысы құрылымының аумалы-тоқпелілігімен байланысты, оған қарасты дала халықтарының саяси этникалық тарихы да әр түрлі ауытқуларға ұшырады. Тоқай-Темір ұрпақтары Қажы тархан, Қазан, Қырым хандықтарының іргетасын орнықтыру арқылы, Шайбаниліктер ақыр соңында отырықты Мауаренахр, Самарқанға қоныс аудару арқылы

¹ Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Алматы, 1999, 233-б.

² История Казахстана и Центральной Азии. Алматы, 2001, 255-б.

³ Ол да сонда, 212-б.

отырықшылық ахуалға ерте ілігуіне байланысты ХУ-ХУІ ғасырларда өз ата шежіресін жазып үлгірді. Моғолстанның Қашқар, Хотан, Ташкент бөлімдері де отырықшылдық жағдайда болды. Олар да өз шежіресін өздері жазды. Бірақ аталған бөлімдердің тарихшыларының әрқайсысы өзі шыққан әулеті тарихының “құмалағын төрттен қоюды” ұмытпады. Әбілғазының “Түрік шежіресі”, Мұхаммед Хайдар Дулатидың “Тарих-и Рашиди” шежіресі, “Шайбани-Намә”, Масуд Бен Усман Кухистанидің “Тарих-и Абу-л-хайр хани” қатарлы тарихи шежірелер – жоғарыдағы бағыттың туындылары. Аталғандардың қай-қайсысының тарихи деректемелік құндылығын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ қай-қайсысында династиялық идеологиялық сарын басым екендігін айтпай болмайды. Бірі Моғол державасының, бірі Шайбанилық Әбілқайырдың, енді бірі Тоқай-Темір әулетінің аруағын асырып, әрқайсысын ХІІІ-ХУ ғасырлардағы түрік әлемінің атасы етіп көрсеткісі келеді. Қай-қайсысы Орда ежен ұрпағына қырын қарайды. Орда ежен әулетінің ең биігі Орыс ханды жоққа шығару мүмкін еместігін сезінген олар Орыс ханды “Тоқай-Темір ұрпағы” етіп көрсетуге тырысады. Көптеген тарихшылар жоғарыда аталған тарихи-идеологиялық бағыттардың жетегінде кетті. Осылайша шығыс Дешті-қыпшақты мекен еткен көшпенділердің (қазақтардың) саяси мемлекеттік құрылымы болған Ақ Орда мемлекетінің тарихы ескерусіз қалды. Ал шын мәнінде ХУІ ғасыр тарихшылары “Көшпенді Өзбектердің бөліндісі” атандырып келген қазақ мемлекеті тарихының қайнары (предистория) Ақ Орда да жатқан еді. Егер Орыс ханды Орда ежен әулетінен алыстатып көрсеткісі келгенін айтпағанда, В.П.Юдиннің “Қазақ даласының ХІІІ-ХІУ ғасырдағы тарихын мұқият зерттемей Қазақ хандығының құрылу тарихын түсіне білу мүмкін емес” деген ұсынысы аса орынды пікір деп танымыз¹. ХІІІ-ХІУ ғасырлардағы Қазақ тарихы дегеніміз ол ұланғайыр шығыс Қыпшақ даласын мекен еткен көшпенді Қыпшақ Сақтары (немесе Қай-Сақ) және оған шығыстан келіп қосылған ежелгі Түркі тайпаларының бас қосу тарихы, осы далادا шаңырақ көтерген Ақ Орда мемлекеті және оны билеген Орда ежен әулетінің саяси тарихы болып табылады. 1465 жылы Жәнібек, Керей құрған Қазақ хандығы Ақ Орданың шаңырағын қайта көтеріп, Орда еженнен (тіптен Орыс ханнан деп айталық) бері жалғасқан Қазақ хандарының династиялық мемлекеттік билігін қайта жаңғырту болып табылады. Мұндай және осыған ұқсас пікірлер Махмұд Бен Вали, К.А.Пищулина, М.Қ.Қозыбаев, Н.Н.Мингулов, Ә.Қайда-

¹ Юдин В. П. “Чингиз-наме” как источник по истории казахского народа / Утемиш-хаджи/. Чингиз-наме. Алма-Ата, 1992, 64-б.

ровтын еңбектерінде кездеседі.¹ Тарихшы К.А.Пищулина Махмұд Бен Вали (Бахр ал-асрар) және Мұхаммед Хайдар Дулатидың еңбектеріне сүйене отырып, “Жетісуда құрылған жаңа хандық Ақ Орда хандығының тікелей династиялық жалғасы” деген қорытындыға келген.² Бұл қорытынды сөз жоқ зерттеушілерді Қазақ тарихының жаңа сүрлеуіне жетелейді. Ақ Орда тарихын зерттеу әлі де жалғасуда. Жас ғалым Қанат Өскенбай “Шығыс Дешті-қыпшақ Жошы ұлысы құрамында: XIII және XV ғасырдың үшінші ширегі” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады³. Диссертацияның өсіресе тарихнамалық маңыздылығын атап өткен жөн. Осындай кейбір бастамалар болғанымен, Ақ Орданы “Көк Орда” деп таңитын орыс тарихи әдебиетінде қалыптасқан бағыт әлі де өзгеріссіз қалып отыр. Тарихи әдебиетте “Көк Орда” атауының сіндісті болғаны соншалық, Американдық тарихшы Девин Девис 1994 жылы басып шығарған “Алтын Ордаға Ислам дінінің таралуы және ежелгі діни ағымдар” атты көлемді еңбегінде Муин ад-дин Натанзидың Ақ Орда жайлы концептуальдық бағытын “Көк Орданы Ақ Орда деп жаңылу” деп есептейді⁴. Тегі, автор Мухаммадиев қатарлы Ресей авторларының кейбір еңбектерімен ғана таныс болса керек. Муин ад-дин Натанзи “Бүркеншік Искандер” (Анонима Искандер) атты әйгілі еңбегінде “Көк Орда” және “Ақ Орда” сұлтанларының ата-тегін жеке-жеке таратып көрсеткені белгілі⁵. Ақ Орда жайлы тек Муин ад-дин Натанзи ғана емес, Гаффари, Хайдар Рази еңбектерінде де белгіленген⁶. Бірақ кейбір тарихшылар тіптен жоқ қылып жіберген Ақ Орданың тарихын тек жоғарыда аталған бірер еңбектер арқылы айқындау мүмкін болмай отыр. Біз Моңғол империясының Қытайдағы билігінің негізгі жылнамасы “Юань Ши” (Юань әулеті тарихы) жазылымына үйкен сенім артқан едік. Бірақ онда Қыпшақ даласы, ондағы ұлыстардың тарихына жеткілікті мән берілмеген.

Сөйтін, біз өзiрге қолда бар деректерге сүйене отырып Ақ Орда тарихының комескі тұстарын Моңғол тарихы, Жошы хан әулетінің

¹ Махмуд ибн Вали. Бахр ал-асрар. 124-б.; МИКХ, 353-б.; Пищулина К. А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI века. Алма-Ата, 1977, 256-б.; Козыбаев М. К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Алматы, 2000, 22-б.; Мингулов Н. Н. К некоторым вопросам изучения истории Ак-Орды // Казахстан в эпоху феодализма. Проблемы этнополитической истории. Алма-Ата, 1981, 94-95-б.; Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Алматы, 1992, 110-б.

² Пищулина К. А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI века. Алма-Ата, 1977, 255-256-б.

³ Өскенбай К. Восточный Дагестан и Кипчак в составе улуса Джучи в XIII -- первой трети XV века. Кандидатская диссертация. Алматы, 2003.

⁴ DeWeese D. Islamization and native religion in the Golden Horde (Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition). The Pennsylvania State University Press. University Park, Pennsylvania, 1994, 335-б.

⁵ Тизенгаузен В.Г. СМІЗО, Т. II, 127-129 б.

⁶ Ол да сонда, 211-212; 213-214 б.

омірбаяндық шежіресі арқылы іздестіруді жон кордік. Олай дейгіміз, В.Г.Владимирцов дон басып айтқандайын, Орта ғасыр тарихында тарихшылардың назарын моңғолдардай аудара алған ұлт, моңғолдардан өзге “Күния шежірседей” жазба тарихи ескерткіш қалдырған бірде-бір қошпенді халық жоқ. Моңғолдардың тарихын мұндай биікке көтерген Шыңғысханның даңқы еді. Моңғолдың әйгілі жазбалары “Күния шежіре”, “Алтан товч”, “Эрдэнийн эрх”. “Алтан урагтны дот түүх” (Алтынның сынығының тоте тарихы). “Шар тууж”, “Чингис хаганы биеэр дайласан тэмдэглэл” (Шыңғыс қағанның өз жорықтары), “Хох судар”, “Болор эрэх” қатарлы әйгілі тарихи шежірелер моңғолдардың XIII-XVI ғасыр аралығындағы тарихының суымаған ізімен жазылды. Осылардың арқасында моңғол тарихы әлемдік деңгейге көтерілді. Әлемнің белгілі тарихшыларынан моңғол тарихы және Шыңғыс қағанның өмірбаяны төңірегінде қалам тартпағаны кемде-кем. Жоғарыда аты аталған Араб, Парсы тарихшыларымен қатар То Жи, Жан Жэн Фэй, В.В.Бартольд, В.Я.Владимирцов, Г.Е.Грумм-Гржимайло, Л.Гамбис, Н.Ц.Мункуев, М.Мураяма, В.Хессиг, Э.Хэниш, Ф.Пеллиот, П.Рачневский, Палладий Кафаров, Д.Оссон, П.С.Савельев, С.А.Козин, Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский, Е.Н. Кычановтар Моңғол империясы дәуірі тарихын зерттеді. Моңғолдың өз тарихшылары Х.Пэрлээ, Ш.Нацагдорж, Ш.Бира, Д.Гонгор, Ирнжин, Б.Сайшаал, Ч.Далайдын еңбектері де жоғарыда аталғандардың қатарына жатады. Аталған тарихшылар Шыңғысханның өмірбаяны арқылы Моңғол тарихының ескерткішін түргызды. Аталған тарихшылардың еңбектерінде қағанның өмірбаяны арқылы моңғол тарихын өсіре биіктейтін жіберген тұстары да кездеседі. Мысалы, көптеген ғалымдар ертеде көзіргі Моңғол үстіртін мекен еткен ежелгі Түріктердің этно тарихына моңғол кебін кнгізін жіберген тұстары бар. Тек 1889 жылы Н.М.Ядринцев экспедициясы Қара-қорым қаласының жұртын айқындап, 1893 жылы Данпялық профессор Вильгельм Томсен Орхон-Енисей жазуының тілін тауып, Орыс ғалымы Палладий Кафаров 1866 жылы “Моңғолдың күния тарихының” қытайша нұскасын (Юань Чао-Би- Ши) тауып, оның шағын аудармасын орыс тілінде¹ жариялауының нәтижесінде, көне Моңғол даласындағы ежелгі Түріктер тарихының шын сыры ашыла бастаған еді. Бірақ көптеген тарихшылар ертеде Моңғол үстіртін мекен еткен Керей, Найман, Жалайыр, Қоңырат қатарлы Түрік тайпаларын “моңғол” деп жазудан танбай келеді. Мен өткен бір еңбегімді осы мәселенің қыр-сырын айқындауға арнаған едім². Сол сияқты моңғол тарихы, Шыңғысхан, оның ұрпақтарының өмірбаянында да өлі де бізге бейтаныс тұстары кездеседі. Тарихтың осындай көмескі тұстарының бірі Жошы ханның өмірбаяны. Шыңғысханның тұңғыш ұлы. 24 жылдық жорық жолында 60 қамал бұзып, 200-ге жуық қала.

¹ Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. М.-Л. 1941.

² Қинаятулы Зардыхан. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түрік тайпалары: IX-XII ғасыр. Астана, 2001, 208-б.

камалдарды қолға түсірген танымал қолбасшы, сыналған әскери-стратег, өзі және ұрпағы Сібір мен Дунай аралығындағы Евразия даласында әйгілі Жошы ұлысын құрып, Баты хан бастаған ұлдары Европаның тең жартысын жаулап алып Адриатика жағасында моңғол жабысының арқасын суытқан Жошының тарихи өмірбаяны әйгілі әке, даңқты ұлдарының өмірбаяны тарихының қолөңкесінде қалып келді. Біз осы олқылықты толтырғымыз келді. Толтырғандағы мақсатымыз Жошының шыққан тегін қуғандықтан емес, ол құрған ұлыстың территориялық және саяси кіндігі көзіргі Қазақ даласы болғандығынан. Жошы ұлысының саяси тарихы Жошының өзі және оның ұрпақтарының саяси өмірбаяны арқылы қазақ тарихының ізін шалуға мүмкіндік береді. Әрине, мұндай ізденістер бұрында болған. Бірақ онда методологиялық екі түрлі қателікке орын беріліп келгендіктен, тарихи шындыққа қол жеткізу мүмкін болмады. Біріншіден, әсіресе кеңес дәуіріндегі тарихнамаларда Моңғолдың ұлыстық жүйесі тек басқыншылық тұрғысынан қабылданғандықтан Орта Азия халықтарының тарихын мүмкіндігінше “Моңғол басқыншылары тарихынан” аяқтатып, алып қашып көрсету басым бағыт болып келді. Екіншіден, соңғы жылдары басталған ұлттық жаңа тарихи ағымдағылар Қазақ мемлекетінің тарихын Моңғол ұлыстық жүйесінің династиялық саяси ықпалынан емес, Шыңғыс қағанның “түріктік, тіптен қазақтық тегінен” іздестіріп арамгер болуда. Бұл тарихи танымдық тұрғысынан шындыққа жетелейтін сұрлеу емес, керісінше тарихты адастыратын жол. Орта ғасырлық династиялық билік жүйесінде қандастықтан гөрі саяси экономикалық мұрат, мүдде бірлігі әрқашан жоғары тұрады. Айталық, қытайдың Цзин (China) әулетінің іргетасын Шүршіт Ағудай әулеті қалады. Юань мемлекетін Шыңғыс қағанның шобересі Хубылай орнықтырды. Парсылардың басын қосып ел еткен Ел-хан әулетінің бастауында Моңке хағанның ұлы Хүлэг тұрды. Қырым хандығын Тоқай-Темір ұрпақтары, Моғолстан мемлекетін Шағатай әулетінен тарағандар құрғаны белгілі. Бірақ аталған елдердің қай-қайсысы елдігінің тегін Шүршіт¹ немесе “Моңғолдық династиялық билік тегінен” емес, тарихтың саяси әлеуметтік қалтарыстарынан іздейді. Сол сияқты біз де Ақ Орданы қазақтың алғашқы мемлекеті десек оның саяси тарихын Жошының “Меркіт қанынан” емес, ол құрған мемлекеттің саяси әлеуметтік және этно-мәдени тұтастығынан іздеген жөн деп танымыз. Мұнда айта кетпеске болмайтын бір жай: “алғашқылық” туралы сөз болғанда, “Алғашқы Қазақ мемлекеті” ұғымын Қазақ даласында салтанат құрған Үйсін, Қаңлы қатарлы ежелгі мемлекет құрылымдарымен шатастыруға болмайды. Қазақ даласындағы мемлекеттік дәстүр тым өріден, атап айтқанда, Сақ дәуірінен басталады. Сол кезден бастап Моңғол дәуіріне дейін бұл далада он екі мемлекет (Шығыс Сақ, Үйсін, Қаңлы, Алаң, Батыс Ғұн, Батыс Түрік, Түркеш, Қарлұқ, Қимақ, Қарақан,

¹ Қазақ тарихи әдебиетінде “Шүршіт” атауын Қытайлармен байланыстыратын жаңсақ ұғым қалыптасқан. “Зорчид” (қаз. Шүршіт) Тунгустардың өз атауы. Мысалы Моңғолдар Тунгустардың құрған Цзин (Алтын) мемлекетін “Зорчидийн Алтан улс” деп атайды.

Қыпшақ, Батыс Лиану) салтанат құрды. Бірақ аталғандардың әрқайсысы тайпалық одақ сипатындағы мемлекет (transitus) құрылымдары болды. Атаулы тарихи кезеңде қайсыбір тайпа немесе тайпа бірлігінің әскери күш қуатымен саяси үстемдігі басым болса, елі сол қуатты тайпаның атымен аталып жүре берген. Ал қайсыбіреулер “Алғашқы Қазақ мемлекеті” деп қарайтын Сақ, Қыпшақ бірлестігіне келсек, олар конфедеральдық құрылымдағы тайпа бірліктері еді. Аталған бірлестіктің жағрафиялық ауқымы кең, этно құрамы алақұла болғандықтан, саяси территориялық және этно-мәдени мүдде бірлігі қалыптаса қоймады. Қыпшақ одағы Моңғол шапқыншылығына бірлесіп қарсы тұра алмауы, соңында Жошы ұлысы ыдырағанда, әрқайсысы территориялық мүдде бірлігі және этно-салтына орай жеке-жеке ел болып бытырап саяси категория ретінде Қыпшақ ат-атауының жойылып кетуі, міне, сондықтан. Алтын Орда ол да қолдан күшпен жасалған державалық тұрғыдағы алақұла саяси бірлік болатын. Бұл құрылым да ұзақ жасамады. Ал қара шаңырағын алғаш Жошы көтерген Ақ Орданың жөні басқа. Ол ықылым заманнан бері шығыс Деніті-қыпшақ даласында қоңиіп-қонын жүріп, атамекен жері, этно-тегі мен тіл мәдениеті бір тұтастана бастаған қауымға саяси билікті сырттан әкеліп қондыру арқылы мемлекеттіктің жаңаша формасын қалыптастырған құрылым болатын. Мемлекет алғаш Жошы ұлысының әскери сол қанаты ретінде қалыптасты. Жошы дүниеден өтіп, әкесінің қара шаңырағын басқан Орда еженнің (монғ. Orda) тұсында “Эцгийн цагаан оргоо” (атаның Ақ Ордасы)¹ атанып, елдіктің басты нышандары қалыптасты. Астана құрды, әскер жасақтады, оңды-солды елші, жаушы аттандырды. Орыс ханның тұсында Алаш мыңын жасақтап, Алтын Ордаға билік жүргізді.

Еңбекте бұрын Араб, Парсы тарихшылары “Кошпенді Өзі-бек ұлысы”, “Әбілқайыр хандығы” атандырып келген категориялық құбылыстарды жеке-жеке талдау барысында “Кошпенді Өзі-бектер ұлысы” атандырып жүрген жұрт ол басқа ешкімде емес, тек Ақ Орда кошпенділері, екендігіне көз жеткіздік пе деп ойлаймын. Олай болса, “Қазақтар дегеніміз кошпенді Өзі-бек ұлысынан болініп жарылғандар” делінетін пікірден мүлдем бас тартуға тура келеді. Әрине Жошы ұлысы жүйесін қамтыған саяси сілкіністер (XIV ғасырдың орта кезінен XV ғасырдың соңына дейінгі) кезінде Ақ Орда мемлекет ретінде тарихшылардың назарынан тысқары ескерусіз қалған тұстары бары рас. Бірақ ол Ақ Орданың мемлекет ретінде жойылып кетуі емес еді. Олай дейтініміз, біріншіден, Ақ Орданың династиялық билігі (Орда еженнен Жөнібек-Керейге дейін одан да әрі) еш үзілмей жалғасып келді. Тарихнамаларда Орыс хан Тоқай

¹ Моңғол ұғымында “Эцгийн цагаан оргоо”, “Атаның ақ ордасы”, “Ұлұг үйі” қазақша “Қара шаңырақ” деген мағына береді. Сөз жоқ Орда ежен басқан “Атаның ақ ордасы” Жошы ұлысының қара шаңырағы болып табылады. Қадырғали би Қосымұлы “Жызнамалар жинағында” Орда ежен басқан шаңырақты “Аууат орда” (әуелгі орда) деп атаған. *Сыздықова Р., Қойгельдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жызнамалар жинағы.* Алматы, 1991, 202-б.

Темір әулетінен делінетін де пікір бар. Біз бұл еңбегімізде мұндай пікірлерді жан-жақты сараптап келіп, Қазақ хандарының атасы Орыс хан Орда еженнің тікелей ұрпағы екендігіне тоқталып, Орда ежен әулетінің шежірелік кестесін ұсынып отырмыз. Екіншіден, Орыс ханның шоберелері, Ақ Орданың хан тағының заңды мұрагерлері Жәнібек пен Керей Шайбанилік Әбілқайыр билігін мойындағаны туралы ешбір дерек кездестіре алмаймыз. Сондықтан біз Әбілқайыр билігі тұсында да (1446—1468 жж.) Ақ Ордадағы Орыс хан ұрпақтарының династиялық билігі үзілмеген деп санаймыз. 1465 жылы Қазақ хандығының құрылуы шын мәнінде Ақ Орданың жаңаша шаңырақ көтеруі болды. Қадырғали би Қосымұлы бұл төңірегінде “Осы Жәнібек хан атасының ұлысын өзі биледі” деп жазуы¹ қол жайды аңғартады. Сөз жоқ, алғашқы қазақ тарихшысы Қадырғали Жалайыр мұнда атасы деп Орыс ханды² оның ұлысы деп Ақ Орданы айтып отыр. Ақ Орда алғаш Ертіс бойында шаңырақ көтерді. Орданың алғашқы жұртын айқындау әзірге мүмкін болмай отыр. “Ақ Орда ұлысының”³ астанасы Сығанақ болды. Орыс ханның ұлы атасы Ерзен ханның тұсында Сығанақ түлденіп дамыды. Орыс ханға арналып осында алғаш ақша соғылды. А.Ю.Якубовскийдің анықтауынша, Сығанақ қазбаларынан табылған материалдық бұйымдар XIV ғасырдың соңындағы архитектуралық ең үздік ескерткіштердің қатарына жатады⁴. Қазақтың алғашқы қарулы қолы-ақ тулы Алаш мыңдығы Орыс ханның басшылығымен Сығанақта жасақталды.

Қазақтың мемлекеттігін нығайтуда Орыс хан ұлы Барақ, Барақұлы Жәнібек, Әніке-Болатұлы Керей хандардың қосқан үлкен үлесі бар. Бүгінгі саясаттың тұғырын биіктетіп қорсету үшін, қазақтың өткен хан, батыр, бектерінің тауын аласартуға болмайды. Сол сияқты бұрын сонды қазақтың қонан мекенін басып өткендердің барлығын “қазақ” деп жар салудың да қисыны жоқ. Әрбір зерттеуші өз қолда барын өз атымен атап бере алса, тарихқа соның өзі-ақ жеткілікті. Күрделі тақырыпқа қияннан қол созғанда әзірге менің қолымнан келгені осы болды. Барлығын орнына келтірдім деп айта алмаймын. Тақырыпты өлі де зерттеп нақышына жеткізу бүгінгі және келер тарихшы ұрпақтың еншісінде қалады.

¹Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. Алматы, 1997, 114-б.

²Левшин А.И. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы, 1996, 147-б.; Валиханов Ч.Ч. Сочинение в пяти томах. Т. II, Алматы, 1985, 163-б.; Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковедов. Алматы, 2001, 41-б.; Тынышпаев М. Великие бедствия... Алма-Ата, 1992, 95-96 б.; Құрбанғали Халид. Тауарих Хамса (бес тарих). Алматы, 1992, 98-б.; Сұлтанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы, 2001, 141-б.

³Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950, 306-б.

⁴Ол да сонда, 307-б.

БІРІНШІ БӨЛІМ

ЖОШЫНЫҢ ШЫҚҚАН ТЕГІ, ҰШҚАН ҰЯСЫ

§ 1. Моңғолдың Қият – Боржығын әулеті: Борте Чинөдан – Тэмужинге дейін

Жошы ханның жиырма үшінші атасы Борте Чинөнің түп-төркінін шығыс мұсылман шежірелері Оғыз Елханнан таратады.¹ Ал моңғол жазылымдарында тек Борте Чинөнің Қият тегі туралы атап өткендері болмаса², шығыс мұсылман жазылымындағыдай нақты таратылым кездеспейді. Бірақ моңғол деректемелерінің бір ерекшелігі мұсылман жазылымдарындағыдай Борте Чинөні аңыз-ертегі тұлғасы ретінде емес, өмірде болған адам ретінде атап көрсетеді. “Борте” ұғымы моңғол тілінде де өзіндік түбірлі, түркілік мағынасын өзгертпейді. Ол моңғолша “сұры, бөрте” деген мағына береді. Ал Чинө моңғолша “Бөрі – қасқыр” деген сөз. Бұл ұғым, сайып келгенде, “Бөрлі – Алшын” руынан шыққан Борте деген мағына береді. Қият руы, оның ру басы Борте әулетінен Шыңғысхан туғандықтан, Борте Чинө “моңғолдардың ата-бабасы” іспетті болып кеткені болмаса, олар “Моңғол” атанған жұрттың түп тұқияны немесе шыққан қайнары емес, тек осы халықты (этносты) құраған көп ру-тайпаның бірі болып табылады. Моңғол жазылымдарында Борте Чинөні моңғол этносының атасы емес, тек “Моңғол хан әулетінің атасы”³ деп көрсетуі, міне, сондықтан.

Қайсыбір тарихи тұлғаны тек оның өмір сүрген заманы арқылы ғана танып білуге болады. Борте Чинөнің өмір сүрген заманы хақында екі түрлі пікір бар. Біріншісі деректемелік пікір де, екіншісі қарапайым математикаға

¹*Рашид-ад-дин*. Сборник летописей. Т. 1, кн. первая, М.-Л., 1952, 87-б.; Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы, 1992, 27-б.; Кудайберды-ұлы Шакарим. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. Алма-Ата, 1990, 15-б.; Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. Алматы, 1997, 30-33-б.

²*Нацагдорж Ш.* Чингисийн цалиг. УБ., 1991, 21-б.; Амар А. Монголын товч түүх. УБ., 1989, 91-б. Майдар Д. Чингис хаан ба Монголын их гүрэн. УБ., 1990, 26-б.; Сайшаал Б. Чингис хааны товчян. Дэд дэвтэр. Хөх хот., 1990, 7-б.

³*Нацагдорж Ш.* Чингисийн Цалиг. УБ., 1991, 21-б.

сүйеніп айтылған пікір. Деректемелік негізгі пікірді Мэргэн Гэгээний “Алтан товч” жазылымынан көре аламыз. Аталмыш еңбекте Бөрте Чинөнің туылған жылы туралы мәлімет оның тұңғыш ұлы Баташы ханның¹ туған жылы арқылы берілген. Онда Бөрте Чинөнің 29 жасында туған Баташы хан Тан әулеті Дэй Зунның Жэн Юованының екінші қызғылт барыс жылы (786) туды делінген.² Егер тұңғыш ұлы Баташа оның 29 жасында туылса, онда Бөрте Чинөнің өзінің туылған жылы 758 сарғыш ит жылына сай келеді. Сайшаалдың Бөрте Чинө БЖС VII ғасырында өмір сүрген адам³ деген хабары жоғарыдағы пікірден туындаса керек. Тарихшы А. Амар көне қытай жазбаларына сүйеніп отырып “Бөрте Чинө Шыңғысханға дейінгі 1063 жылы өмір сүрген белгілі адам” деп көрсетеді.⁴ Бірақ А. Амар мұнда нендей деректерге жүгінгені жайлы толық хабарламайды.

Енді екінші пікірге келсек, кейбір ғалымдар Тэмужин Бөрте Чинөнің жиырма үшінші ұрпағы екеніне тоқталады да, бір ұрпаққа 50 жылдан уақыт бөліп Бөрте Чинө Тэмужиннен 1100 жыл бұрын, БЖС 60 жылдары немесе Ғүн дәуірінде өмір сүрген адам деп пайымдайды.⁵ Ғалымдар ұрпақ жалғастығын 50 жылмен айыру көптік етеді деп есептеп, 25 жылдық ара-жікпен пайымдайғыны белгілі. Олай болса Бөрте Чинө Тэмужиннен 1100 жыл емес 550 жыл бұрын өмір сүрген адам болып шығады. Бұл БЖС VI-VII ғасыры немесе Моңғол үстіртіне Түрік қағанаты билік жүргізген түс. Және бұл есеп Мэргэн Гэгээний “Алтан товч” деректеріне біршама жақын келеді.

Қалай дегенмен Бөрте Чинө белгілі адам және “талай теңіз көлді басып” жүріп Онон өзенінің бойы Бурхан Халдун маңына шет аймақтан көшіп келіп орын тепкен әулет. Қайдан қалай келді дегені болмаса, “Бөрте Чинө, Қоса Маралдың көшіп келгені” төңірегінде талас жоқ. Бұл туралы “Моңғолдың күпия шежіресінде” “Шыңғыс хағанның ата бабасы, төңір жарлығымен туған Бөрте Чинө, зайыбы Қоса Маралмен бірге теңіз көлдерден өтіп келіп, Онон өзенінің жоғарғы бойы Бурхан Халдун қойнауына қоныс теуіп Батцагаан (Баташы хан) атты ұл туды”⁶ деп жазады. Міне, өмір Шыңғысхан Тэмужин оның үрім ұрпағы осы әулеттен са-

¹1990 жылы Улаанбатырда басылған “Моңғолдың нууц товчоо” (“Моңғолдың күпия шежіресі”) басылымында “Батцагаан” деп көзіргі моңғол жазылымына үйлестіріп келтірген. Ал көне жазылымдарда “Баташы хаған” деп көрсетеді. “Баташы хаған” дегеніміз “Көшпенділердің немесе малшы қауымның көп басы” деген Орхон-түркілер ұғымынан алынса керек.

²Ринжен. Моңғол бичгийн соелын түүхний дургалт түүх. Өвөр моңғолын Ардын хэвлэлийн хороо. Хөх хот, 1990, 320-б.

³Сайшаал Б. Чингис хааны товчоон. Дэд дэвтэр, Хөх хот, 1990, 7-б.

⁴Амар А. Моңғолын товч түүх. УБ., 1989, 89-б.

⁵Амар Д. Чингис хаан ба моңғолын их гүрэн. УБ., 1990, 26-б.

⁶Моңғолын нууц товчоо. УБ., 1990, 1-бап, 25-б.

бақтап Жошы ханға дейін 23 ұрпақ жалғасады. Олардың алғашқы он скісі төмендегідей: 1) Бөрте Чинө 2) Баташы хан 3) Тамашы 4) Хоричар мерген 5) Уужим Бурыл 6) Салихачу 7) Ике нүден 8) Сам Сошы 9) Қаршы 10) Бөртеқчин мерген 11) Торголжин бай 12) Доба мерген, міне, осылар еді. Аталған он скі ұрпаққа дейін Бөрте Чинө әулеті тек Қият атанды. Добу мерген өлгенде, жұбайы Алун-гуа Бэлгунутэй, Бүгүнүтэй атты скі ұлымен жесір қалды. Алун-гуа Доба мерген өлгенде қолында қалған Мәлік Баяуд руының ер адамынан Бұқа Қатақ, Бұкатай Салжы және Боданчар Мунхаг атты үш ұл туады. Алун-гуаның бұл қадамы ұлдарына да, ағайын туысына да жақпайтынын сезген көрсен Алун-гуа үш ұлын “қарадан тумаған, құдайдың күдіретімен нұрдан жаратылған тәңірдің ұлдары, ұлдарымның тектілігін қарапайым жұрт олар тек хан болғанда ғана түсінетін болады” деген лақап таратып, бес ұлын әрдайым береке-бірлікке шақырып отырған.¹ Бірақ Алун-гуа ана көз жұмғасын, ағалары, кенже інілері Боданчарды сыртқа тсуіп енші бөлмейді. Бұл жайға оқпелеген Боданчар Онон өзенін бойлап ағаларынан шеттеп кетеді. Соңынан іздеп келген ағасы Бұқа Қатақ екеуі бірлесіп мұндағы иен, тегін жатқан елдің басын біріктіріп, билік құрып осында біржола тұрып қалады. Бөрте Чинөнің он үшінші ұрпағы және моңғолдардың келешек билесуші Боржығын әулеті осы Боданчардан басталады. Боданчар–Боржығын әулеті анасы Алун-гуадан қалған наным-өсиет бойынша өз тегін “Тәңірден жаратылған ақ сүйек-ару ұрпақ” деген сенім таратты, шынымен үш өзен бойын мекен еткен моңғол тобының басын қосып билік жүргізу міндеті Боданчар әулетінің үлесіне тиеді. Осы кезеңнен Бөрте Чинө әулетінің Боржығын атымен жаңа дәуірлеу кезеңі басталады. Тіптен Шыңғысхан бастаған Моңғол империясы тұсында да бас билік тек Боржығын әулетінен шыққандардың құзырында болғаны белгілі. Енді біз Бөрте Чинөнің Боданчардан соңғы ұрпақ жалғастығын саралап көрелік. Боданчардың өзі Бөрте Чинөнің он үшінші ұрпағы Бөрте Чинөнің он төртінші ұрпағы (Боданчардан–скінші) Хавч батыр, он бесінші ұрпағы (Боданчардан–үшінші) Манан Туден, он алтыншы ұрпағы (Боданчардан–төртінші) Хачи Көлік, он жетінші ұрпағы (Боданчардан–бесінші) әйгілі Хайду хан, он сегізінші ұрпағы (Боданчардан–алтыншы) қаһары қатты Байшинхор, он тоғызыншы ұрпағы (Боданчардан–жетінші) Домбинай шешен, жиырмасыншы ұрпағы (Боданчардан–сегізінші) Қабул хан, жиырма бірінші ұрпағы

¹Лувсанданзан. Алтан товч. УБ., 1990, 11-б.

(Боданчардан–тоғызыншы) Бардан батыр, жиырма екінші ұрпағы (Боданчардан–оныншы) Есукей батыр, жиырма үшінші ұрпағы (Боданчардан–он бірінші) Тэмужин – Шыңғысхан, міне, осылар еді.

“Моңғол” атты қауым Х-ХІ ғасырға дейін тарихи жағрафияда “Моңғол үстірті” аталған ұлы далада жеке билікке қол жеткізе алмады. Түркі және Тунгус-шивэй тектес басқадай көп тайпаның арасында әуелі Хун, Сяньби, Жоужуан, одан Түрік қағанаты, Ойғыр, Кидан (қара қытай) және Енисей Қырғыздарының билігінде болды. Моңғолдар осы кезеңге дейін “Татар”, “Оғыз татар”, “Шивэй” атауымен тарихтың кейбір калтарыстарында көрініс беріп қалатыны болмаса, тарихи сахнада ерекше көзге түсе қоймаған тайпа болатын.

Моңғолдар өзіндік ат-атауымен тарихтан көрініс бере бастаған Х ғасырдың соңы немесе Боданчар әулеті үш өзен (Хэрлэн, Онон, Тула) бойына келіп қоныс тебе бастаған тұсы болды. Боданчар Х ғасырдың соңында Моңғол тектес бірер ру-тайпаның басын қосып, моңғолдың тайпа бірлігінің негізін қалады. Кидандар ХІ ғасырда осынау тайпа бірлігін “Моңғол ұлысы” деп атады.¹ Моңғолдардың бірер күш қауқар жинаған кезеңі Бөрте Чиннөң оң тоғызыншы ұрпағы Домбинай шешеннің ұлы Қабул ханның тұсы болды. Бұл кезде Моңғол тайпа бірлігін қытайлар “Да –Мэнгу” немесе “Дүйім Моңғол елі” деп атады.² Моңғол әулеті тарихында хандық билік осынау Қабул ханнан бастау алады. Моңғол әулетінің елші аттандыру, сауын салу, әскер жасақтау, қорғаныс құру сияқты өзіндік елдік, мемлекеттік нышандары Қабул ханның тұсында қалыптаса бастады. Бірақ Қабул ханнан биліктің мұрагерлік жолы жалғаспады. Ол өмірінде өзінің жеті ұлы бола тұра Тайчуд тайпасынан шыққан Сэнгун Билге ұлы Амбағай өз орнына лайық деп тапты. Рашид-ад-диннің пайымдауынша, Қабул ханның бұл қадамын өзінің біліктілігінен емес, ұлдарының жетессіздігінен деп қарайды.³

Амбағай мемлекеттік билікті күшейту мақсатымен “Мемлекеттік тәйші” лауазымын белгілеп, ол орынға өзінің екінші ұлы Қаданды тағайындады. Хамағ моңғол билігіндегі тәйші лауазымдылар елдің әскери ісін басқаратын болды. Амбағай ханның тұсында моңғолдардың

¹ *Пэрлээ Х. Чингисийн чулууны бичээс. (“Гурван огүүлэл”), SM. Т. III, № 13, УБ., 1962, 15-б.*

² Ол да сонда 13-б.

³ Рашид -ад -дин Сборник летописей. Т. 1, кн. вторая, М-Л., 1952, 36-37-б.

татарлармен жөйі жараспады. Ақыры татарлар Амбағайды қолға түсіріп, Цзин Го (Алтын елі) билеушілерінің қолына тапсырып, сонда ағаш есекке таңылып өлтірілді.¹

Моңғолдар Онон бойындағы Хорхоног Жабурда құрылтай шақырып, Амбағай ханның аманаты бойынша Қабул ханның екінші ұлы Хотулды “Хамаг Моңғолға” хан көтеріп², Амбағайдың ұлы Қадан мемлекеттік тәйші лауазымына тағайындалады. Бұл кезде Хамаг Моңғолдың қарамағында “Дарлигин” деп аталатын “Өтгө боол” (Bassal) 16 аймақ, “Алтын ураг” (Алтын ұрпақ) 16 аймақ, Жалайыр аталатын “Онгу боол” (есіктен құл) 10 аймақ, көптеген рудан құралатын Дайжнуд тобы және Нируннан тарайтын Қият, Боржығындар жататын. Бірақ мемлекет билігі Боржығын-Боданчар ұрпағының қолында болды.

Моңғолдар күш-қуатын біріктіріп Татарлардан ата кегін алу үшін Татар билеушілері Қотан Барақ, Жәлел Бұқаға қарсы он үш мәрте аттанды, бірақ татарларда кеткен ата кегін қайтара алмай Хотул хан көз жұмды. Хотул ханнан соң Шыңғысханға дейін Моңғолда ресми хан сайланбады. Ел билігі Хотул ханның тұңғышы Барданбатырдың ұлы Есукейдің қолына келді. Ол тәйші лауазымына ағасы Нәкунді тағайындап, өзі татарларға қарсы жорыққа аттанды. Есукей билік еткен тұста моңғолдардың ара бірлігі тым жараспады. Шығысында Цзин Го (Алтын елі) мемлекеті шаңырақ көтеріп, татарлармен шүршіттердің ара байланысы нығая түсті. Қарайлас жатқан Керейттер мен Меркіттің аруақ даңқы арта бастады. Батысында Найман ұлысы бой көтерді. Моңғолдың өз ішінен Тайчылар мен Жадрандар бас билікке ұмтылды. Қай-қайсысы өз шаңырағын көтеріп ұпайын түгендеу арқылы көшпенділердің басын қосып билік құру үшін жанталасты. “Моңғолдың құпия шежіресінде” көрсетуі бойынша, Моңғол үстіртін мекен еткен дүйім тайпалар “Күн, түн демей сабылып, қылыш балта шабылып, бел шешуге мұрша жоқ, біріне-бірі шабынып”³ қан жұтып қақтығысып жатқан кезеңде 1170 жылы моңғолдардың бас қолбасшысы Есукей татарлардың қолынан қаза тауып, онсыз да әлсіреген ат төбеліндей моңғолдардың саяси халі тіптен мүшкілдей түсті. Есукей батыр өлгесін, боржығындар өз ара қақтығыса бастады. Кешегі өткен Амбағай хан ұрпақтарымен Хотул әулеті арасынан жік шықты.

¹Ол да сонда. 42-б.

²Монголын нууц товчоо. УБ., 1990, 53-бап.

³Монголын нууц товчоо. УБ., 1990, 254-бап.

Бөрте Чиннөден бері тегі бір Тайчылардың¹ тайпа басы Таргутай-Хирилтуг, Гирте Тодай ауылы Есукейдің жесірін жас балаларымен жұртқа тастап көшіп кетті. Тек жұртқа тастап қана қоймай, “Бөрінің аты бөрі, бауырын жазып, көзін ашса”, Есукейдің ұлдары айналып шабуы мүмкін деп қауіптенген Таргутай-Хирилтуг олардың көзін біржола күртпаққа бел байлап, Есукей ауылын шапты. Есукей батырдың он төрт жасар тұңғышы Тэмужин Тайчыларға қолға түсіп Бэсүүд тайпа басы Сорхон-Шараның көмегімен әзер құтылады. Туадан стратег, еті тірі Тэмужин қарап жатпады. Ол он бес жасында бес қаруын асынып атқа қонды. Алғаш Наху байдың ұлы Боғарчымен бірлесіп екеу болып атқа қонған ол әуелі ата досы (анда) керейт Ванхан (Уаңхан), одан соң Боданчардың Урианхат жесірінен туған ұлы жат Жадраның үрім бұтағы, Қара Қаданның ұлы Жамухамен одақ құрып бірлесе қимылдау арқылы 1179 жылғы Бугур Кегердегі Меркіт жеңісінен кейін суырылып алға шығады.

Меркіт жеңісінен соң бір жыл жарым уақыт бірге болып іштей тынған саяси тартыстың барысында негізгі саяси қарсыласы Жамухадан өз ұпайы түгел бөлініп шыққан Тэмужин 1189 жылы Сэнгур Горхи (Цэнхэр өзені) бойындағы Қара Жүрхэннің Көк норында өз шаңырағын көтеріп қана қоймай аталас туыстары Алтын, Хучар және жүркен тайпа басы Сачабсктің қолдауымен Хамаг Моңғолдың (Дүйім Моңғол) ханы сайланады.² Сөйтіп, Хотул ханнан соңғы 40-тан аса жыл уақытта хансыз қалған³ Моңғол жұрты өз басшысын тағайындайды. Тэмужиннің хан аталары Қабул, Амбағай, Хотолдар тек ғана тайпа ханы болды. Сондықтан оларда “хан” дегеннен өзге қосымша лауазым, атақ, даңқ болмады. Ал Тэмужиннің олардан ерекшелігі Моңғол тарихында алғаш рет жай ғана “хан” емес “Чингис хаған” атануында. Ғалымдар бұл атаудың мағынасын әсірелеп тым тереңдетіп, аңыз-ертегіге айналдырып жіберген жайы бар. Олай болуының негізі, менімше, ғалымдардың көпшілігі “Чингис” ұғымының тек сөздік мағынасын қуып оның идеологиялық, стратегиялық тұсын

¹ Тайчууд (Тайчылар) Бөрте Чиннөнің он жетінші, Боданчардың алтыншы ұрпағы Хайдудың ұлы Чирхай Лянхуаның үрім бұтағы. Олар Амбағайлық – тайчылар атанды. Шыңғысханның ұлы атасы Хотулханның аталас туыстары.

² Монголын нууц товчоо. УБ., 1990, 123-бап, 73-б.

³ Хамаг Моңғолдың ханы Хотол 1159 жылы өлгеннен кейін бас билік оның немересі Есукей батырға жалғасады. Бірақ ол ресми хан сайланбаған. Сөйтіп моңғолдар 1159–1189 жылға дейін 40 жыл бойы хансыз болған еді.

жете ескермей келгенінде ме деп ойлаймын. XI- XII ғасырда Моңғол үстіртін мекен еткен әрбір тайпа немесе тайпа бірліктерінің өзіндік ханы, тегіні, бегі, әскери қолбасшылары болды. Хамаг моңғолдар да солай. Бірақ олар бір біріне бағынбайтындықтан, жер дауы, жесір дауы, ата кегі үшін үнемі қан төгісумен болды. Хамаг Моңғолдың игі жақсылары бас қосып 1189 жылы Тэмужинді Хамаг Моңғолға хан көтерген тұста ру, тайпа аралық қақтығыс тым асқынып кеткен болатын. Ат тағаны мен тозған жұрт дүйім тайпаның басын қосып, тыныш бейбіт өмір сүруді аңсаған. “Моңғолдың құпия шежіресінде” айтылуы бойынша, мұндай тыныштықты бұл аймақтың әрбір адамы ғана емес, мал екеш малына дейін аңсайтындығы атап көрсетіледі. Шежіренің 121-бабында Хорчы Тэмужинге былай дейді: “Біз Боданчар атаның некесіз бір әйелінен туғандықтан, Жамухамен кіндігіміз бір адамдармыз. Сондықтан, әрине, Жамуханы біржола тастап кете алмаймыз. Бірақ періште маған мынандай сәуе келтірді. Ақ тарлан сиыр Жамуханың үй арбасын сүзем деп бір мүйізінен айрылып, “Мүйізімді бер” деп Жамухаға қарап мөңіреп топырақ шашып тұр екен деймін. Және бір ақ тоқал сиырды үлкен орданың арбасына жеккен екен деймін. Сол сиыр тарпаң жолмен Тэмужиннің соңынан тырмысып “Дүйім дүние үйғарын Тэмужинді ел иесі болғыза гөр!” деген тілекпен жүкке түсіп келемін деп мөңірсейді-екен деймін. Бұл – менің сөзім емес, бір алланың сөзі. Тэмужин, сен егер ел иесі бола қалсаң, оны алдын ала болжаған мені қандай бақытқа кенелтер едің?”¹ – деп сұрайды. Бұл жайдан дүйім жұрттың бірлікті көкसेген арманын және бұл арманын орындауға Тэмужин ғана лайық деген таңдау тұрғанын көрсетеді. Алтан, Хучар, Сача Бектер Тэмужинге келіп “сен хан бол!” деп қолқа салғанда айтқан сөзі жоғарыдағы сарынды білдіреді. Онда “Орда сарай үйлерді көптің ханы Тэмужин, саған табыс етелік” деп келдік делінген.² Менімше, “Чингис хаған” атауы осынау бірлік, билік ұранының символдық атауы. Көне Түркі және Моңғол ұғымында “хаған” дегені ол тек бір тайпаның, бір аймақтың немесе “көл көлшіктің” ханы емес, “Хандардың ханы”, “Бас хахан”, “Тэнгис – далай хахан” деген мағынаны білдіреді.

Бұл атау туралы алғаш пікір айтқандардың бірі – Француз ғалымы П. Пельо. Ол “шыңғыс” сөзі түріктің “теңіз” (“оксан”) ұғымының моңғолдық нұсқасы. Егер осылай деп

⁹⁰ Монголын нууц товчоо. УБ., 1990, 121-бап.

⁹¹ Ол да сонда. 123-бап.

Моңғол мемлекетінің ұлы “хасбу” тамғасы мұнда: “мәңгі төңірдің қуатында моңғол мемлекетінің теңіз ханының жарлығына бас ұрыңдар. Тізе бүгіндер!” деп жазылған.

шешсек, онда “Шыңғыс хан” (Моңғ. Чингис хан) лауазымы “Теңіз ханы”, “Баршаның ханы”, “Теңдесі жоқ хан” дегенге саяды. Ал түркілердің ата-бабасы Оғыздың алты ұлының бірі “Деңіз” (Теңіз) атаған деп жазады.¹

Шыңғысханның таңба мөріндегі “Кокте тәңір, жер бетінде хаған бір, әлем билеушісінің таңба мөрі” деген жазу Шыңғысханның әлемді билеу стратегиясының идеологиялық белгісі. Моңғол тілінде теңізді “Тенгис–далай” дейді. Және бұл сөз “әлемдік” деген ұғымның баламасы ретінде қолданылады.

1929 жылы Хэрлэннің қыр көдесінде Өгөдсиді әке орнына ұлы хаған тағына көтерген рәсімде інісі Тулуй тәңіріне ақ дәмнен шашу шашып белгі бергенде, жиналғандар “Ұлы хаған –Далай хаған” деп тізе бүгіп тоғыз дүркін қайталаған.² Бұл әйгілі әкесінің “Шыңғыс хаған” лауазымының толық мағынасын қайталау еді.

Шыңғыс хаған құрған империя 150 жылға жуық (1225–1368) өмір сүріп, дүйім дүниенің тең жартысына билік жүргізді. Ал Жошы ұлысы 240 жыл (1240–1480) салтанат құрды. Жошы ұлысы (Алтын Орда) атанған ұлы державаның басында Шыңғыс қағанның тұңғыш ұлы Жошы-хан тұрды.

¹ Pelliot P. Les Mongols et la Papauté. Paris, 1923, 38-б.

² Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүх. Гурван боть, Дэд дэвгэр. УБ., 1966. 244-245-б.

§ 2. Жошыны дүниеге әкелген шаңырак: Тэмужин мен Бөрте үжин отбасы

Жошы орта ғасырда дүйім дүниені дүр сілкіндірген әйгілі Тэмужин отбасында дүниеге келді. Анасы қоңырат тайпасынан шыққан Дэй шешеннің қызы Бөрте. Тарихи жазылымдарда “Бөрте үжин” деп белгілейді. “үжин” немесе “еже” “хап ұлдарының анасы” деген мағынадағы монғол сөзі. Монғол жазылымдарында тек ғана екі адам: Шыңғысханның өз анасы Өлен және Жошы мен оның хаған інілерінің анасы Бөрте ғана осылайша аталады. Ал басқалары “хатын” (ханым немесе хан, хағандардың жұбайы) деп аталады. Жошының анасының өмірбаянына сәл соңырақ ораламыз. Әуелі әкесі Тэмужиннің өмірбаянының кейбір тұстарына тоқталып көрелік.

Жошының әкесі Есукей ұлы Тэмужин, оның өмірбаяны төңірегінде жазылған еңбек тым көп. Бірақ Шыңғысханның өмірбаянының сыры түгелдей ашылды дей алмаймыз. Өйткені кейбір естелікшілер кезінде төрткүл дүниенің тең жартысын билеген Шыңғысханды әсіре мақтаймыз деп, көптеген оқиғаның тігісін жатқызып тым аңыз-ертегіге айналдырып жіберсе, енді бірі оны ата жауы тұрғысынан әсіре сырт тебем деп Шыңғысханның өмір тарихының кейбір тұстарын күңгірттендіріп жіберген тұстары бар. Мысалы, Тэмужиннің өмірге келген жылы туралы әркім әртүрлі жазып келді. Шығыс мұсылман тарихшыларының көпшілігі оны қыжыраның 559 (1155) жылы туды десе¹, Шәкәрім Құдайбердіұлы 1154 тауық жылы туған деп жазады². 1834 жылы Петербургте орыс тілінде жарық көрген “Көнеден Тамерланға дейінгі Монғол тарихы” атты еңбекте тіптен қыжыраның 549 жылы зұл кәденің жиырмамыншы күні Дилунь-Булдакта (Дэлун Болдог) өмірге келді деп жазады³. Монғол-татарлар туралы толық белгілеу” атты қытай жазылымында 1154 жылы, ал Пэл Пэллиот 1167 жылы туды деп жазған⁴. Бұл төңірегіндегі шығыс мұсылман тарихшыларының негізгі сарыны “Тэмужин 1155 (қыжыраның 559) доңыз жылы туып, 1189

¹ *Рашид-ад-дин*. Сборник летописей. Т.1, кн. вторая. 3-б; Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы, 1992, 51-б.

² *Шакарим Құдайберды-ұлы*. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. Алма-Ата, 1990. 94-б.

³ История Монголовъ: Отъ древнѣйшихъ временъ до Тамерлана. Переводъ с Персидскаго. Санктпетербургъ. 1834, 15-б.

⁴ *Сайшаал Б.* Чингис товчоон Дэд боть, 24-25-б.